

УДК 316.32

О.М. РУДАКЕВИЧ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ В НАЦІЄТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

Рудакевич Олег Михайлович – доцент кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, кандидат філософських наук

У статті розкрито зміст взаємозв'язку національної ідентичності та національної культури в націєтворчому процесі. Охарактеризовано діалектику етнічної та громадянської ідентичностей в умовах перехідного українського суспільства.

Ключові слова: національна ідентичність, етнічна ідентичність, громадянська ідентичність, націєтворчий процес.

В статье раскрыто содержание взаимосвязи национальной идентичности и национальной культуры в нациетворческом процессе. Охарактеризовано диалектику этнической и гражданской идентичностей в условиях переходного украинского общества.

Ключевые слова: национальная идентичность, этническая идентичность, гражданская идентичность, нациетворческий процесс.

The article discloses the contents of the relationship of national identity and national culture in the process of nation's forming. It characterizes dialectics of ethnic and civic identities in terms of transition of Ukrainian society.

Keywords: national identity, ethnic identity, civic identity, the process of forming a nation.

© О.М. Рудакевич, 2010

В умовах радикальних етнополітичних трансформацій, коли руйнується стара суспільна ідентичність та формується нова самосвідомість народу, посилюється увага до природи, структури та функцій національної ідентичності. Ця тема стала предметом гострих дискусій під час президентських виборів в Україні 2010 р., а окремі кандидати на пост глави держави поклали етнополітичну проблематику в основу боротьби за підтримку електорату. Претендентів на високу посаду, експертів і рядових громадян цікавило питання, як сформувати загальноукраїнську культуру та ідентичність, аби подолати розколотість українського соціуму, об'єднати зусилля українців для успішного подолання проблем перехідного періоду та ввійти в коло розвинених країн Європейського Союзу.

У сучасній вітчизняній суспільствознавчій літературі всебічно розкриті теми «національна ідентичність» (Є. Бистрицький, Т. Воропай, Гнатюк, В. Горлова, І. Кресіна, О. Лосик, О. Шморгун та ін.), «національна культура» (С. Безклубенко, М. Братасюк, О. Забужко, В. Пазенок, М. Попович, К. Шудря та ін.), «теоретичні засади національних спільнот» (І. Варзар, О. Гринів, О. Майборода, І. Оніщенко, М. Степико, Ю. Римаренко, Л. Шкляр та ін.). Подальша дослідницька робота має зосереджуватись на поглибленому вивченні соціокультурних процесів у зв'язку з національним будівництвом. Прикладом комплексного підходу до аналізу ролі національної ідентичності в функціонуванні і розвитку

національного організму є праця авторитетного американського філософа та політолога С. Хантінгтона «Хто ми? Виклики національній американській ідентичності» (2004). У ній автор поставив питання: «Так що ж представляють собою Сполучені Штати Америки – мозаїку чи плавильний казан? Якою є американська культура і чи притаманна американській нації якась надідентичність, яка домінує над іншими ідентичностями?» [5, 10]. Вчений дав відповіді на ці та інші питання, які мають стратегічне значення для подальшого зміцнення американського суспільства і переосмислення етнополітичних процесів у світі.

Враховуючи сказане, метою даної статті є дослідження теоретико-методологічних засад взаємозв'язку національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі в умовах сучасного українського соціуму.

Національна ідентичність представляє собою процес і результат самоусвідомлення елітою, широким народним загальним сутнісним рисом нації, особливо цінностей, що покладені в її основу. Для формування національної ідентичності повинні проявитися основні атрибути нації (національна культура, національна держава, національна правова та політична системи, національний ринок, національна церква, національна мова тощо), або ж має постати їх ідеальний образ на основі осмислення досвіду інших народів чи розроблених елітою ідеологічних засад національного будівництва. З іншого боку, народні маси повинні

мати належний рівень загальної та політичної культури, життєвий досвід, щоб здійснити критичну рефлексію елементів національного буття, перетворити їх на важливий компонент духовного світу. На заваді цьому процесу в молодій українській державі стоять глибоко вкорінені стереотипи недалекого комуністичного минулого, що мали антинаціональне спрямування. Відомо, що за часів Радянського Союзу поняття «нація» здебільшого пов'язувалося з «боротьбою» з проявами так званого «українського буржуазного націоналізму», а право на існування мала лише «українська соціалістична нація», в якій культура була б «соціалістичною за змістом» і національною лише «за формою». Пересічний житель УРСР мав вельми слабе уявлення про історичне минуле свого народу, національних героїв, національні традиції тощо. Швидкої руйнації зазнавала вся система національної культури: релігійна свідомість, традиційна мораль, рідна мова тощо.

Національна ідентичність у життєдіяльності нації виконує ряд важливих функцій – рефлексивну, ідентифікаційну, інтеграційну, соціалізаційну. Вона є необхідною умовою і формою існування національної культури, складовою механізмом національної самоорганізації та процесу консолідації народу, перетворення його в цілеспрямований суб'єкт історичної дії.

Розглядаючи співвідношення національної ідентичності та національної культури, слід мати на увазі, що саме національні цінності є базовою складовою національної ідентичності. Елементи культури фіксуються й оцінюються особистістю в процесі рефлексії суспільного середовища і свого місця в ньому, що призводить до формування специфічного за змістом образу народу та країни. Наприклад, прийнято вважати, що національна ідентичність США характеризується особливою вірою – так званим «американським кредо», яке сформоване англо-протестантською культурою батьків-засновників. Ключовими елементами цього «кредо» є англійська мова, десять заповідей божих, англосаксонське уявлення про верховенство закону, права особи та відповідальність уряду, цінності протестантизму – індивідуалізм, етика праці, переконання, що люди можуть побудувати рай на землі [5, 67-69]. Порівнюючи Україну із США, бачимо, що в першій з них покищо немає однозначної відповіді на жодне із ключових питань ідентичності: щодо мови – триває дискусія про одно- чи двомовність; у царині права панує правовий нігілізм; у релігійній сфері проявляється конфліктність церков; якщо одна частина України проявляє східну ментальність (общинність, авторитаризм), то друга – західноєвропейську (індивідуалізм і демократичні принципи співжиття). Незважаючи на це, в народі набирає сили консенсус щодо таких цінностей, як українська мова, правдива українська історія і традиції, християнська мораль, толерантність, права людини, демократичні засади функціонування влади, ринкова економіка тощо.

Поняття національної ідентичності є ширшим за поняття національної культури, оскільки включає результати рефлексії всього розмаїття національного життя, тоді як національна культура фіксує лише ті цінності, які пройшли випробування часом і відіграють визначальну роль у функціонуванні соціуму. Відмінним є також зміст функціональної характеристики цих феноменів. Якщо національна ідентичність має насамперед ідентифікувати і консолідувати членів нації, відмежовуючи їх від інших національностей, то національна культура «відповідальна» за орієнтацію спільноти на певну поведінку та дії, відтворення характерних рис національного життя та пошук ефективніших форм життєдіяльності, які б забезпечили виживання нації в швидкозмінному суворому світі.

Про національну ідентичність можна говорити і як про складову національної культури. Так, один із найбільш впливовіших теоретиків політичної культури в США У. Розенбаум з-поміж основних груп політичних орієнтацій як структурних елементів політичної культури виділяв «політичні ідентифікації». При цьому він вказував на такі об'єкти орієнтації, як «нація громадян; політичні утворення і групи, стосовно яких індивід налаштований позитивно або негативно; політичні утворення та групи, в які індивід найбільш глибоко залучений» [6, 9]. У політичній чи національній ідентичностях як елементах політичної культури слід виділяти когнітивні, афективні та оцінні орієнтації, які детермінують політичну поведінку осіб та суспільних груп.

Уявлення про зміст національної ідентичності як культурного феномена значною мірою залежить від трактування сутності національних спільнот. Якщо дослідники дотримуються політичної концепції нації – національна ідентичність матиме переважно політичний зміст, якщо етнологічної – етнокультурний. Оскільки в науці і політичній практиці панує концептуальний дуалізм регіонального характеру в поглядах на націю (у Західній Європі та Америці домінує політичне трактування національних спільнот – нація як державна, громадянська спільнота; у Центральній та Східній Європі – етнологічне), а сутність нації як явища не повинна відрізнятися в різних частинах світу, ми запропонували власне трактування цього феномена в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009). Націями пропонуємо вважати ті спільноти, які формуються і функціонують на основі діалектичного поєднання етнічного та політичного способів самоорганізації соціуму [2, 79-120]. Практично це означає, що не може існувати нація на основі лише етнічної або політичної самоорганізації. Такі спільноти, як засвідчує історія, не є життєздатними. Існування стабільних соціумів забезпечує лише взаємодія

етнічного та політичного чинників.

Стосовно нашої теми це означає, що національна ідентичність як явище національного життя повинна також підлягати дії національного принципу, тобто поєднувати етнічну та політичну (громадянську, державну) ідентичність. Із фактами такого поєднання ідентичностей постійно стикається кожен член національної спільноти. Дослідниця національно-громадянської та етнічної ідентичностей у Російській Федерації Л. Дробіжева зазначає: «...когнітивне наповнення російської ідентичності в чомусь співпадає, а в чомусь не співпадає з етнічною ідентичністю» [1, 127]. Етнічна ідентичність в основному базується на мові, культурі, національності батьків, історичному минулому, території. Російська ідентичність – на місці в світі, геополітичному просторі, цивілізаційному розвитку, на уявленнях про ресурси країни, досягненнях у культурі, історичній спільноті життя. «Когнітивне наповнення тієї й іншої ідентичності, – підкреслює Л. Дробіжева, – не виключає, а здатне доповнювати одна одну. Це дає підстави говорити про сумісність цих ідентичностей. Але ця сумісність можлива лише за певних умов» [1, 127].

Щоб відбулося поєднання загальноросійської та етнічної ідентичностей, держава, вважає дослідниця, повинна вибудувати систему відносин, що базується на взаєморозумінні та участі етнічних груп у загальнодержавних справах. Але «у державі, де росіяни складають домінуючу більшість, державна ідентичність не може не базуватися на ідентичності більшості. ...щоб загальноросійська ідентичність стала привабливою для інших народів Росії, її цінності, символи, уявлення, що асоціюються з російськістю, повинні відповідати також їх інтересам і цінностям» [1, 128].

Українська спільнота як нація, що відроджується (українська етнічна нація) та нація, що формується (модерна українська етнополітична нація), характеризується ідентичністю перехідного характеру. У ній функціонують

залишки радянської ідентичності та власне українська національна ідентичність, яка набуває конкретного змісту, поєднуючи ідентичності етнічних груп, серед яких домінуючою є українська ідентичність, регіональні ідентичності та державну (громадянську) ідентичність. За результатами національного опитування «Громадянська думка в Україні – 2007», проведеного Інститутом соціології НАН України в 2007 р., 83,9 % громадян України сприймали Україну як свою Батьківщину. Решта опитаних – 5,6 % були незгодні з такою позицією і 7,8 % констатували, що їм «важко відповісти» на запитання «Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину?» [4, 428].

Когнітивне наповнення національної ідентичності сучасних українців розкриває зміст та ієрархію основних цінностей і орієнтацій громадян держави. Цікавими в цьому відношенні є результати дослідження національно-групової ідентичності українців і росіян України, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2006 р. [3].

Учасникам опитування пропонували відповісти на питання «Наскільки важлива ця обставина, щоб вважатися «справжнім українцем»? Респонденти повинні були визначити вагомість кожної з дев'яти ознак «справжнього українця» за чотирибальною шкалою, в якій один бал фіксував максимальну вагу ознаки, а чотири навпаки – фактичну відсутність її впливу. Важливо зазначити, що змістове наповнення поняття «справжній українець» передбачає ідентифікацію респондентів з українською нацією, а не з українським етносом, хоч чітко розвести ці поняття досить складно. Основні дані дослідження представлені в таблиці 1.

Серед ознак української національної ідентичності (ознак «справжнього українця») є суто етнічні (знати українську мову, бути українцем за походженням, бути віруючим хри-

Таблиця 1. Ієрархія ознак національної ідентичності українців і росіян України (вказано середній бал оцінки ознаки) [3, 133].

№ п/п	Ознаки національної ідентичності	Українці	Росіяни	У цілому по масиву
1	Відчувати відповідальність за Україну	1,56	1,72	1,59
2	Відчувати себе українцем	1,53	1,86	1,61
3	Поважати українські закон і політичний лад	1,66	1,77	1,68
4	Знати українську мову	1,66	2,16	1,76
5	Мати українське громадянство	1,72	2,03	1,78
6	Проживати в Україні більшу частину свого життя	1,80	2,08	1,85
7	Бути українцем за національністю	1,86	2,52	2,00
8	Народитися в Україні	2,00	2,50	2,11
9	Бути віруючим християнином	2,14	2,35	2,19

стіянином), політичні (поважати українські закони, політичний лад, мати українське громадянство) та змішані – етнополітичні ознаки (відчувати відповідальність за Україну, відчувати себе українцем, народитися в Україні, прожити в Україні більшу частину свого життя). Хоч перелік основних ознак української національної ідентичності є досить обмеженим (відсутні, наприклад, такі національні ознаки, як знання історії народу та держави, підтримка народних традицій і звичаїв, готовність захищати свою Батьківщину, поєднання особистих планів із реалізацією національних цілей і завдань тощо), проаналізуємо запропоновані соціологами національні ознаки.

На першому місці виявились такі етнополітичні риси «справжнього українця», як «відчувати відповідальність за Україну» та «відчувати себе українцем». На другому – «повага до українських законів і політичного ладу» і «мати українське громадянство». Звертає на себе увагу невисокий (серединний) статус суто етнічних ознак українця: «знати українську мову» та «бути українцем за національністю». У другій половині списку національних ознак опинилися такі з них: «прожити в Україні більшу частину свого життя» і «народитися в Україні». Найменш значимою є ідентифікація ознаки «бути віруючим християнином».

Співвідношення названих груп ознак схиляє до думки, що, по-перше, в Україні до певної міри сформувалася українська національна ідентичність (зафіксовані важливі етнополітичні ознаки соціуму); по-друге, характер і зміст ідентичності засвідчує перевагу політичних національних ознак над етнічними. Відносна маргінальність етнічних ознак національної ідентичності засвідчує, на наш погляд, не стільки розвинутість, європейськість українського національного організму, скільки низький рівень національної свідомості і самосвідомості етнічних українців, їх етнокультурну «непритомність» (О. Забужко). Очевидно, за 18 років незалежності держави українці не змогли сповна відродити етнічну самосвідомість, піднести на належний рівень національну гідність та самоповагу.

Інтенсивність вираження ознак української національної ідентичності в росіян виявилася на

24 % нижчою, ніж в етнічних українців [3, 133]. При визначенні групової ідентичності українців і росіян, що проживають в Україні, встановлено, що останні спочатку ідентифікують себе як «слов'яни», а потім уже як «громадяни України» (відповідно 80,3 і 77,0 процента опитаних). Українці у груповій ідентифікації засвідчують спершу, що вони «громадяни України» (84,3 %) і лише п'яте рейтингове місце після таких об'єктів групової ідентичності, як «люди тієї ж заможності» (77,1 %), «ті, хто живе в нашому населеному пункті» (77,1 %), «люди тієї ж національності» (75,7%) займає ідентифікаційний об'єкт «слов'яни» (72,9 %) [3, 136].

Підсумовуючи сказане про взаємозв'язок та взаємодію національної ідентичності і культури, їх вплив на націєтворчий процес, зауважимо, що, по-перше, національна культура є основою формування національної ідентичності і обидва феномени не можуть бути сформовані поки не визріла сама нація, її основні атрибути; по-друге, національну ідентичність можна розглядати як важливий елемент національної культури, що спрямовує поведінку членів нації на зміцнення основ національного життя; по-третє, національна ідентичність, як і національний феномен у цілому, поєднує етнічну та громадянську ідентичності; їх співвідношення є діалектичним і залежить від стартових умов націєгенези та етапу формування нації; по-четверте, на стан сучасної національної ідентичності в Україні значною мірою впливають зруйнованість українського етносу, який ще не встиг відновити свої етнічні ознаки та модернізувати їх, а також розколотість українського соціуму внаслідок історичних та сучасних обставин.

Подальше дослідження проблем взаємодії національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі вимагає особливої уваги до процесів відродження українського етносу, оновлення його культури; врахування поліетнічності українського соціуму, впливу етнічних меншин та малочисельних корінних народів на формування загальнонаціональної культури та ідентичності; теоретичного обґрунтування «українського кредо» як основи функціонування української нації, її успішного розвитку в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дробіжева Л. Возможность совместимости гражданской и этнической идентичности: пример российских республик // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций / Под редакцией Л. Дробіжевой, Е. Головахи. – К: Інститут соціології НАН України; Інститут соціології РАН, 2007. – С. 115–128.
2. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації. – Тернопіль: Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 292 с.
3. Стегний О. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформаций / Под редакцией Л. Дробіжевой, Е. Головахи. – К: Інститут соціології НАН України; Інститут соціології РАН, 2007. – С. 128–142.
4. Українське суспільство 1992–2007: Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
5. Huntington S. P. Who are We? The challengers to America's national identity. – New Delhi: Penguin books, 2004. – XVIII, 428 p.
6. Rosenbaum W. A. Political Culture: Basic concepts in political science – N. Y.: Praeger publ., 1975. – 182 p.